

הרהורים בדבר אופיה של שירת-ישראל בספרד

עזרא פליישר

אולי אין מנהגו של עולם שיהא מרצה מברך את מנחהו ואעפ"כ, קודם שאני פותח דברי, אני מבקש לומר תודה בשם חבריי ובשמי, ואני מניח: גם בשם הקהל הנכבד הזה, למורינו פרופסור חיים שירמן, על שזיכה אותנו הערב בנוכחותו. רוב הדברים שיישמעו כאן הערב, ואני מסתכן לומר: רובם המכריע ואולי כולם — שרשיהם נעוצים בקרקע משנתו של פרופסור שירמן, ואילמלא קרקע זו, שאנו ניזונים מכוחה ומכוח כוחה, אולי לא היה ערב זה מתקיים כלל, ודאי לא במתכונת זו. חז"ל אמרו: חייב אדם להקביל פני רבו ברגל. מצווה זו אין אנו מקיימים אותה למעשה, למרבה הצער, מפני צוק-העתים וטרדות-הזמן ופיזור-הנפש. אבל זימון קבוע ויום-יומי לכולנו עם תורתו של פרופסור שירמן, הן עם תורתו שבכתב והן עם תורתו שבעל-פה, וְרָגַל הוא לנו כל יום שבו אנו מקבילים את פניו. זכות "והיו עיניך רואות את מוריך" היא זכות נפלאה, וכולנו מתברכים בה בערב זה.

ערב זה מוקדש לעיון באופיה של השירה העברית בארצות-המזרח, ומטבע הדברים, ליתר דיוק מטבעה של אכסניה זו, שיהו הדברים מכוונים בעיקר לשירה העברית המזרחית המאוחרת יותר, זו שרובה טבוע בחותמה של השירה העברית בספרד. על עיקרו של עיון זה יעמדו עוד-מעט שני חברינו המצויינים אפרים חזן ויוסף טובי. אני מבקש לומר מילים ספורות על התשתית המשותפת של שירת אחינו בני המזרח למושבותיהם וארצות פיזורם, על אופיה בכלל — ובקצת פרטים גם-כן — של השירה העברית הספרדית.

הנושא איננו חדש כל כך, וכבר מוצה ברובו במחקריו של פרופסור שירמן, שלימדנו לראות את האסכולה הזאת לא רק מצד מה שיש בה או שנתהווה בה, אלא גם מצד מיקומה כמפה הגדולה והמנומרת של תרבות ישראל. אבל צריך לומר שהצד האחרון הזה של הנושא הוא מופלא ביותר, וככל שלא נתבאר ונתפרש והוסבר — עדיין לא נתפוגגה מופלאותו. כי מידת ריחוקה של האסכולה הספרדית מן

השירה העברית המסורתית שקדמה לה בצמוד־אליה מבחינת הזמן הוא מופלג בלא שיעור, ניתן לומר בלשון צחות: כרחוק מערב ממזרח. נראה לי שאין מִשְׁל ודוגמה בהתפתחותה של השירה העברית לדורותיה לשבר מוחלט כזה; אפילו השירה העברית החדשה היתה בראשיתה מְעוֹנָה הרבה יותר, בלא שום השוואה כלל, בנופה של השירה העברית המסורתית, משהיתה שירת האסכולה הספרדית מעורה בקרקע השירה העברית שקדמה לה. כאמור — לא אני הראשון התמה על החפץ. תופעות מסוג זה אינן חֲדָלוֹת להתמיה ולסקרן. אבל מבין ההסברים שכבר ניתנו לה, ואולי קצת בנוסף עליהם, אני מבקש לברור את האחד או האחרים שנרמז מהם פתח להבנה נכונה יותר, כהיקף הרחב, גם של התפתחותה המאוחרת יותר של השירה העברית, זו המתכנה השירה העברית (המאוחרת) בארצות המזרח.

“ההשפעה הערבית” היא כמובן גורם בעל חשיבות עצומה בעיצוב דמותה של האסכולה הספרדית. אין אנו צריכים לומר בנושא הזה אפילו מלה אחת. אבל השאלה הנכונה בנקודה הזאת איננה האם היתה או לא השפעה ערבית על השירה העברית בתקופת ספרד, כי היא היתה גם היתה. השאלה המעניינת היא מה אירע לשירה העברית, דווקא באמצע המאה העשירית, שנשתבר עמוד שדרתה בפני לחצה של השירה הערבית. שכן המגע בין שתי תרבויות השירה הִחֵל שלוש מאות שנה קודם לכן. מראשית המאה השביעית ועד אמצע המאה העשירית חָזָה השירה העברית בלב לבה של התרבות הערבית, שאלו שנות עלייתה ופריחתה ושגשוגה במובהק. והנה המעיין באלפי הפיוטים, ברבכות הפיוטים, שנכתבו בתוך שלוש מאות שנים אלו יתמה להִנְוֹכַח שאין עליהם אפילו גרגיר אחד של השפעה, לא מצד השירה הערבית ולא — וזה עוד יותר מופלא, הפלא ופלא — מצד הלשון הערבית.

כיצד אפוא עמדה השירה העברית בלחצה של הערבית שנים ארוכות כל כך, ומה גרם לה להיכנע ללחץ הזה במאה העשירית, באמצעה?

התשובה המקובלת על השאלה הזאת סומכת, כמפורסם, על אבחנה גיאוגראפית, שהיא כמובן רבת חשיבות כשלעצמה: המרכז החדש בספרד התהווה כְּרִחּוֹק מן העריסה ההיסטורית של התרבות היהודית, במציאות חדשה, של יהדות בתולית כמעט, תמימה מאוד, שלא עמדו לרשותה הבלמים המסורתיים שמנעו במזרח, ושיכלו למנוע גם בסוף מערב, את חיי־הרוח של האומה מהידרדרות אל מחוזות הטמיעה. אבל תשובה זו אינה נכונה לגמרי. שכן ספרד היהודית בראשיתה היא לכאורה מסורתית מאוד, והיא מתגוננת ביודעין ובחירוף־נפש נגד ההשפעות הערביות, הרבה יותר משעשתה זאת, באותה שעה ממש, היהדות המזרחית. השירה העברית בספרד, בראשית ראשיתה, זו של מנחם בן סרוק, וכן זו של תלמידיו הלוחמים את מלחמתו, היא שירה עברית מסורתית בצביונה, הן מצד צורותיה, הן מצד לשונה, והן, במידה רבה, מצד תוכנה. מחברתו של מנחם אינה מדברת, כידוע, בשם ההשפעה הערבית ובזכותה, ואגרות תלמידיו מדברות בזקיפות קומה מרשימה ובחירוף נפש, במפונֶש ובמודע נגדה. מי שפרץ פָּרָץ בחומת השירה העברית המסורתית בספרד — כבלי היה

כמפורסם, ולא ספרדי, והוא שאמר כדרך משכילים גם בדורות אחרים: "וגן עדןך יהו ספרי קדושים / ופרדסך יהו ספרי ערבים".

אמת הדבר, ספרד היהודית כבר היתה בעת בואו של דונש בן לברט לקורדובה חטיבה בפני עצמה מצד ריבודה החברתי, וכבר היתה שכבתם הדקה של האצילים המורמים מעם מגובשת בה, והיא ניהלה אורח-חיים לא מסורתי, ערבי. אבל האידיאולוגיה של החברה היהודית האנדלוסית, והאצולה בתוך זה, היתה מסורתית, קלאסית, מכוצרת ביודעין ביהדותה הצרופה.

את השינוי העמוק הָקָל בתרבות היהודית בשעת עלייתה של האסכולה הספרדית בשירה העברית יש לראות, לדעתי, בראש וראשונה כשכר אידיאולוגי חמור בחיי-הרוח של האומה, אולי כשכר החמור ביותר שאירע בהם מעולם, מאז מפגשה הגורלי של היהדות עם התרבות ההלניסטית. שבר זה לא בספרד נתהווה, וגם לא היה אפשר שיתהווה במקום רפיונה של התרבות הלאומית — אלא במזרח, במקום עוצמתה וגאותה. נושא דברו ודגליו, אולי בלא יודעין, היה מורהו של דונש בן לברט, גאון הגאונים — רב סעדיה הפיומי.

מידת עצמאותה של תרבות ייחודית תלויה, תמיד ובכל הנסיבות, בתדמיתה בעיני עצמה. היא עומדת או נופלת על הערכת עצמה, על דמות-עצמה בעיניה. היא עומדת — עד שיש לה סיפק מעצמה, עד שדַיָּיָה בפירנוס צרכיה הטבעיים והאמיתיים, עד שהיא עולה בעיניה על — או משתווה לפחות עם — התרבויות שמסביבה. היא נשברת — היא, כלומר עצמאותה — כשהיא נעשית מודעת לפחיתותה, למיעוט קומתה שלה, או לעליונותה של תרבות אחרת איזו שהיא עליה. התרבות היהודית התקיימה כתרבות ייחודית ועצמאית בעולם ההלניסטי, הביזאנטיני והערבי עד שהאמינה שאין שום השוואה רצויה, נחוצה או אפשרית בינה ובין שום תרבות אחרת. הגאון הפיומי, האיש המופלא, התוסס והגאוני הזה, היה הראשון שחש שאי-אפשר יותר ליהדות בדרך הזאת. הוא היה הראשון שהתבייש בכך (ואולי היה רק הראשון שנתן לזה ביטוי) שאין ליהודים פילוסופיה, שאין ליהודים דקדוק, שאין ליהודים מילון, שאין להם סידור ושאינן להם פואטיקה. וגם בכך שאין להם שירה כמו לערבים. דונש בן לברט — והוא עודנו בבבל, קטון תלמידיו של הגאון — לא חידש כלום להלכה. הוא רק יישם את תורת רבו למעשה והסיק ממנה את המסקנות המתחייבות, עד תומן.

בודאי, כמו תמיד, איש לא התכוון ללמוד מן התרבות הזרה אלא את הטוב והיפה ואיש לא התכוון לתת לה דריסת רגל בטרקלינה של התרבות הלאומית, והדברים ידועים, וכבר שמענו אותם ושכמותם פעמים רבות. דונש בן לברט, שהביא לספרד את זרע השינויים, מזועזע מאורח-חיהם הערבי של אצילי המקום. איש נועז ביותר! את אלה שלמדו מן הערבים לא משקל ולא דקדוק ולא פילוסופיה, אלא אורחות-חיים — הוא מוכיח על פניהם ובפניהם. הלא הוא האיש שבהיותו מסב במשתה-היין על שולחן מיטיבו, חסדאי בן שפרוט, גער בו ונוף בו והלכין את פניו:

“גערתייהו — הוא אומר — דום! דום! / עלי זאת איך תקדום / ובית קודש והדום / אלהים לערלים? // ואיך נשתה יין / ואיך נרים עין / והיינו אין / מאוסים וגעולים?!” אבל הגערה לחוד והמציאות לחוד. טיבה של אידיאולוגיה, של כל אידיאולוגיה שהיא ממצה את עצמה. ואם היא משאירה אופציות משלה בלא מיצוי — לעולם אין אלו האופציות הבלתי מסוכנות.

הזרע שהצמיח את השירה העברית החדשה בספרד נבט מצירוף מקרים מופלא — אבל באמת לא לגמרי חד־פעמי — שהפגיש חברה בעלת אורח־חיים מתבולל ואידיאולוגיה שמרנית, עם אידיאולוגיה מתבוללת של חברה בעלת אורח־חיים שמרני. התוצאה היתה מחוייבת המציאות, ואחריתה מוכרחת לגמרי, על־פי ההגיון.

השירה העברית הספרדית נתהוותה אפוא תוך רגש של תסכול לאומי, ונתעצבה תוך הקשבה מתמדת והתייחסות מודעת אל המודל הערבי. היא באה לשכך רגישויות של משכילים, וניזונה מהשכלתם. ההשכלה החילונית והשירה כרוכות בספרד זו בזו כשלהבת בגחלת. ההשכלה החילונית יצרה את השירה, עיצבה את צורותיה, טבעה את לשונה, קבעה את סוגיה, חייבה את תוכנה וביססה את שאיפותיה האסתטיות. היא מדדה אותה לפי קני־מידותיה, ודרשה ממנה להיות תואמת את הסטאנדארדים שלה. ולא רק שירת־החול כך, כי אין אידיאולוגיות ניתנות לשיעורין. היא קבעה גם לשירת־הקודש את המסגרות ואת הסטאנדארדים שקבעה לשירת־החול, ואם מיעטה כאן קצת בתביעותיה, הרי מיעטה לא מפני עקרון איזה שהוא, אלא מפני שהדוגמה הערבית היתה כאן רחוקה יותר מאשר בשירת־החול.

אומר עכשיו מילים ספורות על אופיה של שירת־הקודש הספרדית, כי זו החלקה שבה ניתנים הדברים לבדיקה מדויקת על־פי חומר קדם־ספרדי רב, וזו גם החלקה שבה סיעפה האסכולה הספרדית את פארוזיה המאוחרות יותר לצפון־אפריקה ולתימן. מן המפורסמות היא ששירת־הקודש הספרדית שונה מזו הקדם־ספרדית מכל בחינותיה כמעט. היא שונה בצורותיה, בדרכי חריזתה, בעיצובה הסטרופי; היא שונה בלשונה, שונה בתכניה ושונה במידה רבה גם ביעדיה הליטורגיים. היא שונה גם בפואטיקה שלה, ליתר דיוק גם בכך שיש לה פואטיקה ברורה וגם מודעת כנראה במידה רבה. כל השינויים הללו חשובים ומעניינים, והסגולות שקנתה שירת־הקודש הספרדית מכוחם עשאוה שירה גמורה, בלי פריווילגיות, שירה שאמורה לשאת חן, ואשר כמידת נשיאת־החן שלה מידת ערכה והצלחתה. אבל אין מי שישלה עצמו לחשוב ששיפוטתה של שירת־הקודש העברית בספרד היא תוצאה של העמקת תודעתם הדתית של יהודי ספרד; להיפך, היא פרי השכלתם הכללית, החילונית, ושל עיצוב עולמם הרוחני על־פיה. אופיה של שירת־הקודש העברית בספרד ורמתה מותנים אפוא לאורך כל התקופה, עקרונית לפחות, ברמת השכלתם הכללית של צרכניה. הם תבעו ממנה והיא העניקה להם סוגי נוי שסגולותיו עוצבו בטיולים ארוכים ב־פרדסי ספרי ערבים.”

מבין כל סוגי השינויים שנתחוללו בעולמה של שירת-הקודש משהגיעה לספרד אני מבקש להבליט שניים, שהם בעלי חשיבות מכרעת בנקודה זאת. אחד מהם היא הִבְרָאָה המדהימה של שירת-הקודש בספרד, במיטבה ובגאותה לפחות, מעולמם הרוחני של חז"ל, וההמרה שהמירה את תורתם בחומרים שנטלה מהוויות-עולמו של המשכיל, אם מִחְלָקַת הַקְּגוּת של השכלתו ואם מחלקת המדעים שלה. התבטלותה של התרבות היהודית הספרדית נוכח ההשכלה החילונית בולטת כאן בחריפותה, שהרי גם אם ניתנה אי-פעם דריסת-רגל בכתיב-כנסיות של ישראל לתכנים שלא ממקור ישראל — מעולם לא הועדפו אלה במודע, במפורש ובמופגן כמעט, על פני תכנים יהודיים מסורתיים, ואך לעתים רחוקות מאוד הובאו אמונות ודעות של אומות-העולם לפני מתפללים — כאמיתויות דתיות גמורות. בטחונם של משכילי ספרד בצדקת סגולות תרבותם וגאוותם על שפיפות קומתם הרוחנית, הם מן החזיונות המתמיהים של ההיסטוריה התרבותית של עמנו בימי-הביניים.

מופלאת ביותר היא גם תפנית שנייה בתחום הזה, וכוונתי להכרה שהכירה שירת-הקודש העברית בספרד, לראשונה ולאחרונה בקורות הפיוט, בזכותו של החזן לומר, במסגרתה של תפילת הציבור ובפני קהלו — את שירת עצמו, לא כשליח של הציבור, אלא כפרט, כאינדיבידואום תלוש, מופרש, מובדל, אחד ויחיד ובודד, שתוהה על עולמו הפנימי ומנסח על כך דברי שיר באוזני המקום. אין דבר שנוגד בצורה קיצונית יותר את עצם מהותה של הפייטנות. רק התמעטות מופלגת ומסוכנת מאוד של תחושת ההזדהות של הפייטן עם קהלו יכלה לתת מקום להיתר כזה. אמת נכון, החלקה הזאת אינה במרכז שירת-הקודש העברית בספרד: היא מצומצמת יחסית ושולית. אבל התופעה משמעותית ביותר והיא בשורה קשה, מוקדמת מאוד אבל ברורה במשמעה, לראשית תהליך הדואליזציה של הדגם התרבותי היהודי-ספרדי.

משונה למדי הוא שאיש לא חש, במשך הרבה דורות, במעמדה הנחות של התרבות היהודית בסימביוזה ההארמונית והמאושרת שלה עם התרבות הערבית, ואיש לא קם לתבוע את עלבונה. את חשבונה הנוקב והאכזרי של התרבות היהודית הספרדית ערך לבסוף, כפי שכולנו יודעים, המופלא והגדול בבניה, רבי יהודה הלוי. הוא שקם לגול את חרפת ה"דת המושפלת", בעצם של התרבות היהודית המושפלת, והזהיר מפני החיבוק העדין של התרבות הזרה, ומפני ההשתכרות המסנוורת, הממיתה, מזופיה. בשעה שגזר רבי יהודה הלוי גזר-דין מוות על הדגם התרבותי היהודי-ספרדי, והשירה העברית הספרדית בתוך זה במפורש — עדיין היתה יהדות ספרד במיטב פריחתה ואונה, וקולות-הרעם העמומים של השואה הקרבה לא נקלטו באוזני איש. שיפוטו של הלוי היה מופשט ועיוני. כרגיל, איש לא שעה אליו, עד שלא באה המציאות המרה וטפחה את ראיותיה על פני כולם.

והנה השירה העברית בספרד היא, ככלות הכל, המרגלית המבריקה ביותר השמורה בגנוי התרבות העברית של ימי-הביניים. אין היא אולי כולה אמיתית ויש בה אולי קצת תערובות שאינן מן המוכחר, אבל איש לא יטיל ספק ביפי זהרה ובסגוניות אורותיה.

העובדה שאומה זו לא יצרה, מאז החורבן, מאומה כיוצא בה קודם עד שלא באה במגע, מרצונה או מאונסה, עם תרבויות לעז, היא מופלאה ומעוררת מחשבות. מופלאה היא גם המשיכה העצומה שאנו נמשכים אל היופי הזה למרות הכל וככלות הכל, והיא גם היא מעוררת מחשבות, נוגות למדי, על מהות עולמנו הרוחני ועל שיעור מה שנותר בו עוד מן המהויות היהודיות האותנטיות. אבל מעניין לא פחות לראות מה נעשה במה שהותירה התרבות היהודית-ספרדית אחריה מורשה ליהודיות שנסתעפו ממנה; איך כלכלו אלה את מעשיהן, ואיך למדו, או שמא לא, את לקחי קורותיה. שירת-ישראל בארצות-המזרח לאחר חורבנה של ספרד סופנת בקפליה, לבד מיפי עצמה ומחשיבותה כיצירת-ספרות כמות שהיא, תשובות מעניינות ביותר לאחת השאלות המרתקות, ואולי גם הגורליות, של ההיסטוריה התרבותית של עמנו.